

Jerzy Bartmiński, Irina Sandomirskaja,
Veronika Telijska
(Lublin), (Uppsala), (Moskwa)

OJCZYŻNA W POLSKIM I ROSYJSKIM JĘZYKOWYM OBRAZIE ŚWIATA*

Autorzy przedstawiają pierwszą część analizy porównawczej pojęcia ojczyzny, w językach polskim i rosyjskim, zakładając, że to ogólnoeuropejskie pojęcie, wywodzące się z łac. *patria*, rozwija się w poszczególnych językach wariantywnie, odpowiednio do jego miejsca w całej „konceptosferze” (termin Lichaczewa), współtworzącej narodowy (polski, rosyjski) językowy obraz świata. Stawia się pytanie, co w pojmowaniu ojczyzny jest w obu językach zbieżne, co otwiera drogę do dialogu interkulturowego, a co kontrastowe.

W języku polskim leksem *ojczyzna* ma bogatą, wielowymiarową treść bazową (wymiar przestrzenny, społeczny, kulturowy, instytucjonalny), która jest profilowana na poziomie społecznego dyskursu, uzyskując wykładniki w postaci zestawień typu *ojczyzna domowa*, *ojczyzna lokalna*, *ojczyzna regionalna*, *mała ojczyzna*, *ojczyzna narodowa*, *ojczyzna publiczna*.

W języku rosyjskim jednemu polskiemu leksemowi odpowiadają trzy: *rodina*, *otečestwo* i *otčizna*. *Rodina* to przestrzeń oswojona przez człowieka jako jednostkę i naród, dominantą *otečestwa* jest wymiar instytucjonalny, państwowy, *otčizna* (zapożyczona z polskiego) to narodowe dziedzictwo historyczne i kulturowe. Najbliższa pol. *ojczyźnie* jest ros. *rodina*, a ich bliskość oparta jest na ogólnosłowiańskim micie ziemi-matki i prototypie domu jako miejsca rodzinnego.

W polu semantycznym („konceptosferze”) ojczyzny w języku polskim szczególnie silny jest wymiar kulturowy, w rosyjskim — państwowy, co wynika z odmiennych historycznych dziejów obu narodów.

* Referat został przygotowany w ramach programu naukowego realizowanego przez autorów w czasie 4-miesięcznego pobytu w Uppsali (SCASSS — The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences) w okresie IX–XII 1996. Autorzy wyrażają wdzięczność sponsorom i zarazem życzliwym gospodarzom za stworzenie niezwykle korzystnych warunków do wymiany myśli i wspólnej pracy. Skrócona wersja niniejszego tekstu została opublikowana w tomie „Z polskich studiów slawistycznych” seria IX, zawierającym referaty przewidziane do przedstawienia na XII Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Krakowie, 27 VII–2 IX 1998.

1. W toku wielowiekowego procesu formowania się państw i narodów w Europie pojęcie ojczyzny pełniło funkcje integracyjne, służyło określaniu tożsamości grupowej i relacji jednostki do zbiorowości (Policastro 1993, Tolstoj 1993, Bartmiński 1993, Wierzbicka 1994). XIX i XX-wieczne próby zastąpienia go hasłami proletariackiego internacjonalizmu czy (z innych podstaw ideowych) kosmopolityzmu okazały się nietrwale. Idea ojczyzny, w różnych wcieleniach, przetrwała, a nawet przeżywa w ostatnich latach swój renesans. W krajach postkomunistycznych, które dokonując transformacji ustrojowej definiują od nowa swoją tożsamość, idea ojczyzny narodowej i opartego na niej patriotyzmu, przypominana w postaci niekiedy dość tradycyjnej, „odmrożonej” po okresie jej wymuszonej nieobecności, znalazła się dziś w sytuacji nieuniknionego zderzenia z nowymi hasłami europeizacji i globalizacji życia (Bartmiński 1993, Lewicki 1993, Żmudzki 1993) i jest dyskutowana zwłaszcza w nawiązaniu do koncepcji „Europy ojczyzn” i „Europy jako ojczyzny”.

Wymienione procesy są szczególnie widoczne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej z ich doświadczeniem odbudowywania niezależnych organizmów państwowych. W XIX wieku były to państwa „ojczyzn” opartych na zasadach etnicznych, językowych i religijnych. W XX wieku przeżyły one etap internacjonalizmu proletariackiego (np. „ZSRR — ojczyznę światowego proletariatu”, według hasła propagandowego końca lat 20.). Wreszcie w swej nowej, postkomunistycznej postaci niektóre z nich częściowo powróciły do eksperymentów z tożsamością narodową w duchu wielkomocarstwowym, charakterystycznym dla ubiegłego stulecia, lub też na odwrot — rozpoczęły ruchy odśrodkowe w duchu postmodernistycznego lokalizmu, będącego ideologią przeciwstawną wobec tendencji globalizacji i wysuwającą w charakterze kontrargumentu idee tradycyjnych wartości wspólnotowych, negowane nie tylko przez ideologie ponadnarodowego kapitału, lecz i przez idee silnego państwa narodowego.

Wszystkie te procesy zmuszają do odmiennego potraktowania pojęć z zakresu „patria” w kulturach byłego bloku komunistycznego. Jest przy tym rzeczą ciekawą, że związane z tymi pojęciami ideologie patriotyzmu, szowinizmu, nacjonalizmu czy lokalizmu mimo zawartego w nich patetycznego podkreślenia kulturowej niepowtarzalności narodu, aż do głoszenia pełnego izolacjonizmu, są w rzeczywistości częścią tendencji światowej. I tak, w XIX-wiecznym narodowym romantyzmie przejawiała się nie tyle tendencja pewnych narodów do samoizolacji, co swego rodzaju cecha ogólnoeuropejska: w tym czasie całą Europę objął proces budowania państw narodowych, wykorzystujący przy tym retorykę raczej internacjonalistyczną, częściowo zrodzoną w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej, częściowo ukształtowaną

w epoce romantyzmu. Samo pojęcie „patrie” jest wynalazkiem francuskiego Konwentu, który przypieczętował koniec idei świętej władzy królewskiej, danej od Boga. Idea państwa narodowego w znacznym stopniu pochodzi od idei umowy społecznej Rousseau, a romantyczną ideę kultury narodowej i jej ludowych korzeni, którą można zaobserwować w historii bodaj każdego kraju europejskiego, z reguły zapożyczano z niemieckiej filozofii idealistycznej, w której szczególną rolę odegrały poglądy Herdera. On to jest twórcą idei ludowości — rdzenia każdego nacjonalizmu. Tak więc, choć to paradoksalne, ideologie oparte na poczuciu narodowej wyjątkowości, skupiające się na tym, co w każdej kulturze niepowtarzalne i nieprzekładalne na język innych kultur, w rzeczywistości są wynikiem tłumaczenia na języki narodowe idei europejskiego oświecenia i romantyzmu, a więc idei ogólnozachodnioeuropejskich. Zatem identyfikacja ukształtowanej kultury w kontekście europejskim nie jest możliwa bez oparcia się na ideach powszechnych, najbardziej uniwersalnych. Jedną z takich uniwersalnych idei europejskich jest idea samoistnej ojczyzny. O tej dialektyce historii kultury należy pamiętać, gdy dokonuje się porównania językowych obrazów świata: przy całej różnorodności w sferze semantyki i pragmatyki jest w niej wspólna historia.

Narastające zainteresowanie ochroną środowiska naturalnego w jego wymiarach nie tylko biologicznych, ale też społecznych, kieruje dziś uwagę na uniwersalny, ekologiczny wymiar *małej ojczyzny*, *Heimatu* (Cremer, Klein 1990, Neumeyer 1992, Bastian 1995).

Jak wykazała nasza analiza, pojęcia ros. *rodina* i pol. *ojczyzna* są w obu językach bardzo bliskie. Wynika to zarówno ze wspólnoty zapożyczeń ideowych z dyskursu europejskiego, jak i częściowego podobieństwa dziejów. Jednocześnie słuszne jest również, że języki polski i rosyjski uczestniczą w tych procesach każdy na swój sposób, kontynuując i rozwijając własne tradycje. Rosyjską tradycją w definiowaniu ojczyzny było od dawna znacznie silniejsze akcentowanie roli państwa, tradycją polską, uformowaną w okresie braku niepodległości politycznej, silniejsze uwydatnianie roli kultury.

Historycznie biorąc pojęcie ojczyzny w sensie idei integrującej wspólnotę ponadplemienną, narodową, żyjącą na jednym terytorium pod jednym władcą pojawiło się jeszcze w okresie średniowiecznym, zarówno w Polsce (Otwinowska 1980, Bartmiński 1993), jak i na Rusi (Tolstoj 1993).

Idee obrony ojczyzny, obowiązku służby wojskowej, jedności ojczyzny w rosyjskiej kulturze przed Piotrem Wielkim po raz pierwszy pojawiają się w średniowiecznym eposie bohaterskim (co jest zgodne z tradycją europejską: na przykład pojęcie *patrie* w języku francuskim pojawia się w powieściach rycerskich, takich jak *Pieśń o Rolandzie* (Abramowicz 1993). Za-

uważamy, że w nowożytniej kulturze rosyjskiej idee te przeżywają prawdziwy renesans w drugiej połowie XIX wieku, w początkach modernizmu i symbolizmu, razem z rozwojem badań filologicznych nad epoką staroruską oraz stylu baśniowo-ruskiego w malarstwie (Wasniecow) i architekturze (eklektyzm rosyjski).

Ciekawe, że wiele spośród tzw. rdzennie rosyjskich symboli, takich jak klasztor Troice-Siergijewa Ławra, obrazy św. Serafima Sarowskiego i św. Sergiusza Radonieżskiego, *Trójca Święta* Rubłowa — to produkty epoki modernizacji (Nowikow 1996), kiedy to zwolennicy prawosławnej Rosji występowali z duchowym sprzeciwem wobec bolszewizacji. Podobny jest los symboli państwowości rosyjskiej, w tym także dyskursu o ojczyźnie; co prawda odnoszą się do wcześniejszego okresu historycznego, tj. epoki rewolucji przemysłowej lat 30. i 40. ubiegłego wieku i związanego z nim okresu aktywnego rozkwitu kapitalizmu w Rosji (w latach 60.–80. XIX w.).

W Polsce pojęcie ojczyzny rozwijało się od pojęcia *ojcowizny* do *ojczyzny publicznej* w dobie rozkwitu demokracji szlacheckiej w wieku XVI, jako idea związana z koncepcją państwa wieloetnicznego, zdominowanego przez szlachtę polską uważającą siebie za naród. Współczesne polskie rozumienie ojczyzny ukształtowało się jednak głównie w wieku XIX, w warunkach utraty własnego państwa i walki o utrzymanie zagrożonej tożsamości narodowej; dlatego nosi silne piętno narodowe, mimo że już w XIX wieku rozpoczęły się trwające do dziś próby wielorakich ideologicznych rewizji pojęcia, zmierzające do wydobycia jego elementów uniwersalnych.

W Rosji pojęcie ojczyzny również rozwijało się wraz z dynamicznym procesem tworzenia własnej państwowości, a zostało poddane „terminologizacji” (jak się wyraża Czernych, 1993, s. 611) w wieku XVII, kiedy to utrwalilo się użycie słów *otčizna*, *otečestvo* we współczesnym znaczeniu¹. Rosyjski patriotyzm miał też źródło i oparcie w koncepcji *rodiny* jako środowiska rodzinnego i zarazem stron rodzinnych, traktowanych w coraz ściślejszym powiązaniu z losami wspólnoty narodowopaństwowej (droga od *rodiny* do *Rodiny*); por. gniazdo kolokacji z przymiotnikiem *rodnoj*, mającym ten sam rdzeń, co wyraz *rodina*: *rodnoj dom*, *rodnaja sem'ja*, *rodnaja mat'*, *rodnoj otec*, ... *rodnaja derevnja*, *rodnye mesta*, *rodnoj gorod*, ... *rodnye prostory*, *rodnaja priroda*, *rodnoj vozduch*, *rodnye osiny*, ... *rodnaja istorija*, *rodnaja literatura*, *rodnaja reč'*, *rodnoj jazyk*, ... *rodnaja Krasnaja Ploščad'*, *rod-*

¹ W okresie rządów Piotra I idea *otečestva* została powiązana z etosem służby państwu, władzy, przede wszystkim służby wojskowej, którą pojmowano jako przywilej i obywatelski obowiązek wyższych klas społecznych, *dvorjanstva* (por. hasło *Za Veru, Carja i Otečestvo*), oraz programem *velikoderżavnosti*, który przetrwał zarówno rewolucję 1917, jak i w znacznym stopniu także upadek komunizmu.

naja Partija, rodnoe Prawitel'stvo, rodnoj tovarišč Stalin. W tym szeregu frazotwórczym daje się zaobserwować konsekwencja metonimicznych i metaforycznych przenośni znaczeń ze sfery bezpośredniego otoczenia i rodziny na szersze wspólnoty ludzkie (wieś, miasto), dalej na „szeregi naturalne”, reprezentujące atrybuty tego, co bliskie (pejzaże, przyroda), jeszcze dalej — i tu następuje nadzwyczaj istotne przekształcenie semantyki — na dyskursy, za pomocą których ustanawia się identyfikację zbiorową (wspólnota historii, języka, literatury), wreszcie na symbolikę reżimu politycznego (partia, rząd, wódz). Trzeba tu sprawiedliwie zaznaczyć, że tylko ostatni z wyliczonych etapów ewolucji znaczeń można uznać za produkt propagandy totalitarnej, podczas gdy wszystkie pozostałe fazy sformowały się w języku rosyjskim jeszcze przed rewolucją, w szczytowych okresach nastrojów wielkomocarstwowych, głównie w XIX wieku. Równoważnemu traktowaniu *otečestva* i *rodiny* sprzyjały sytuacje przełomowe: *otečestvennaja vojna* — 1812, *socialističeskoe otečestvo v opasnosti* — 1918, *velikaja otečestvennaja vojna* — 1941–1945 z hasłem „*Za Rodinu, za Stalina*” itp. Ideologia państwowa przyjmowała milcząco, że „człowiek rodzi się w *rodinie*, by służyć *otečestvu*” (Sandomirskaja 1996). W najogólniejszych zarysach różnice pomiędzy rosyjskimi pojęciami *otečestvo*, *rodina* i *otčizna* można opisać tak: *otečestvo* — to obiekt służby i spełniania obowiązku, *rodina* — to obiekt miłości i ideał harmonii, *otčizna* — obiekt palącej tęsknoty i poczucia utraty.

Rozbieżności ideologiczne polsko-rosyjskie, uwarunkowane historią, są dobrze znane (Milosz 1959, 1992; Kępiński 1990; Wierzbicka 1994).

W pierwszej połowie XIX wieku na przykład polski patriotyzm odbierany był w kulturze rosyjskiej jako coś bezpośrednio wrogiego w stosunku do patriotyzmu rosyjskiego, a nawet w stosunku do lojalności wobec imperium. Polski patriota to potencjalny wróg rosyjskiej Ojczyzny. Ten antypolonizm związany był częściowo z wiekową tradycją konkurencji pomiędzy rosyjską Cerkwią prawosławną a polskim Kościołem katolickim, przez który do Rosji wciąż docierały „szkodliwe” idee, tj. idee wolności; z drugiej strony antypolonizm wywołany został przez polski demokratyczny ruch wyzwoleniczy XIX wieku, który oficjalne kręgi rosyjskie traktowały jako zdradę państwa. Tak czy inaczej nastroje antypolskie wyrażały się niekiedy w sposób wręcz absurdalny. Historyk rosyjskiej cenzury Michał Lehmke opisuje przypadek wykreślenia przez cenzurę „spolonizowanego” wyrazu *otčizna* z artykułu w czasopiśmie rolniczym, traktującego o aklimatyzacji południowych odmian bydła w guberniach północnych. Bydło to na północy aklimatyzowało się słabo, ponieważ „tęskniło za ojczyzną” (ros. *no otчужные*), tzn. za środowiskiem, w którym uprzednio żyło. Użyty w tekście wyraz wywoływał zdaniem cenzora niepożądane skojarzenia, a w dywagacjach rolnika dopatrzono się aluzji do

braku swobód politycznych. Zauważmy przy okazji, że w tym samym okresie (lata 20. i 30. XIX w.) podejrzliwie odnoszono się również do wyrazu *rodina* — niektóre świadectwa (Iwanow-Razumnik) mówią o tym, że cenzura nie przepuszczała także i tego słowa. Podejrzliwość wywoływał zapewne „prosty”, stylistycznie niski charakter tego wyrazu w porównaniu ze wzniosłym, oficjalnym terminem *Otečestvo*. Wszystkie trzy nazwy, jak z tego wynika, miały wyraźnie odczuwany stanowy czy klasowy charakter, znamieny dla pewnego układu czynników kulturowych i ideologicznych na danym etapie historii. Potem stan ten i preferencje nominacyjne ulegały wielokrotnym zmianom. Dla współczesnego człowieka wszystkie te historyczne detale są już nieistotne, jednakże pamięć językowa zachowuje ślady tych kolizji, w jakiejś mierze włączając je do potocznej świadomości nosicieli języka.

Nasuwa się jednak pytanie, co w pojmowaniu ojczyzny jest w obu językach zbieżne, zarówno w znaczeniach poszczególnych słów, jak i w organizacji całej „konceptosfery” (termin Lichaczewa), w czym tkwią punkty styeczne otwierające drogę do lepszego wzajemnego rozumienia się i — dialogu interkulturowego? Jakim zmianom ulegają te tradycyjne pojęcia w najnowszym kontekście historycznym i na ile zmiany te prowadzą w stronę zbliżenia, na ile zaś powiększają istniejące wcześniej różnice? W jakim stopniu myślenie potoczne pozostaje wciąż zdominowane przez ideologię?

2. Spróbujemy w naszym referacie odpowiedzieć na niektóre z tych pytań, odtwarzając językowy obraz ojczyzny w obu językach na podstawie różnorodnych świadectw i „dowodów” — strukturalnych, semantycznych i pragmatycznych. Przyjmujemy założenie, że interesujący nas tu przede wszystkim poziom semantyczny jest dostępny zarówno poprzez leksykę (sposoby nominacji, relacje synonimiczne i antonimiczne, endonimy, derywaty semantyczne i słowotwórcze) oraz przypisywane odnośnym leksemom definicje, jak też w równym, jeśli nie większym, stopniu poprzez badanie łączliwości słów, więc poprzez frazeologię w szerokim sensie (kolokacje stereotypowe i okazjonalne), a dalej także poprzez analizę funkcjonowania słów w całych wielozdaniowych tekstach, w których operuje się m.in. znaczącymi kompleksami i kolekcjami elementów oraz przypisuje wyrazom treści symboliczne (szczególnie interesujące są teksty kliszowane typu przysłów, sentencji, sloganów itp.). Będziemy więc badane pojęcie obserwować (1) na poziomie leksykalnym, (2) na poziomie utartej łączliwości międzywyrazowej, (3) na poziomie dyskursu (wypowiedzi).

Celem naszym jest opis holistyczny, o ile to możliwe, odpowiadający założeniom współczesnej lingwistyki antropologicznej (lingwistyki kulturowej, lingwokulturologii) i kognitywnej. Przedstawimy skrótowo wyniki dotych-

czasowych (niepełnych) analiz — zarówno wspólnych, jak indywidualnych, odwołując się do prac publikowanych bądź przygotowanych do druku (zob. Bibliografia). Omówimy kolejno organizację pola pojęciowego *PATRIA* w języku polskim, potem rosyjskim, zamkniemy całość porównaniem i (w dużym stopniu jeszcze hipotetycznymi) wnioskami ogólnymi.

3. Aktualnie społeczny obieg pojęcia ojczyzny w Polsce i w Rosji jest podobny (Bartmiński 1993, Sandomirska 1997). W użyciu potocznym — w obu językach — pojęcie ojczyzny występuje w zakresie ograniczonym. Pojawia się natomiast z dużym nasileniem w dyskursie edukacyjnym, w nauczaniu szkolnym historii narodowej, w dydaktyce języka i literatury, na różnych jego poziomach, poczynając od szkoły podstawowej — głównym ogniwie wychowania obywatelskiego. W Rosji po roku 1993 „Historia Ojczyzny” („*Istorija Otečestva*”) funkcjonuje jako oficjalna nazwa szkolnego i akademickiego kursu historii kraju. Przedmiot ten zastąpił w programach dydaktycznych dwa dawniejsze przedmioty: „Historię ZSRR” (w szkołach) i „Historię KPZR” (na uczelniach). Porównajmy także nazwy podręczników i przedmiotów w szkole radzieckiej: „Mowa ojczysta” („*Rodnaja literatura*”) — w szkołach średnich, w których nazwę — etnonim (*russskaja*) eufemistycznie zastąpiono określeniem etnicznie nieokreślonym, lecz identyfikującym ideologicznie (*rodnaja*). Dyskurs edukacyjny wykorzystuje na szeroką skalę bogatą XIX- i XX-wieczną literaturę patriotyczną, zwłaszcza poezję, która w obu kulturach narodowych podejmowała temat ojczyzny w podobnych kontekstach (choć w różnych tonacjach, odpowiadających odmiennym dziejom obu narodów). Pojęcie ojczyzny i cała bogata frazeologia patriotyczna ma swoje trwałe miejsce w dyskursie politycznym, i to nie tylko w języku polityków o orientacji prawicowej. Funkcjonuje też w języku religijnym, choć na różny sposób (w Polsce jest ono przy tym znacznie bardziej rozpowszechnione, niż w rosyjskim).

4. Należy pamiętać, że jako pojęcie, a także poniekąd jako wyraz je nazywający — ma ojczyzna obieg międzynarodowy, jest paneuropejskim internacjonalizmem, który jednak każdorazowo jest asymilowany do kontekstu narodowego.

Stojący u początków europejskiego patriotyzmu łaciński wyraz *patria* — substantywizowany przymiotnik, pierwotnie używany w zestawieniu *terra patria* (od *pater* ‘ojciec’), łączył podstawowe znaczenie ‘ziemia ojców, ziemia ojcowska, ojcowizna, patrimonium’ (por. przysł. *słodki dym ojczyzny, dulcis fumus patriae*, z *Odysei*) ze znaczeniem szerszym ‘civitas’ (por. *Śmierć dla ojczyzny miła, chwalebna, Dulce et decorum est pro patria mori*), właściwym już także greckiemu słowu *patra* (od *pater* ‘ojciec’). Właśnie w tym szerszym

znaczeniu rozpowszechnił się w Europie, stając się sztandarowym słowem europejskiego nacjonalizmu (Wandruszka 1990). W niewiele zmienionej postaci łac. słowo *patria* jest kontynuowane w językach romańskich (wł. *patria*, fr. *patrie*, hisz. *patria*), przejściowo i w innych (np. w staropolskim i staroczeskim *patria* funkcjonowała równoległe obok wyrażeń rodzimych). W językach nieromańskich łac. *patria* otrzymywała strukturalne repliki (kalki) odtwarzające na rodzimym materiale morfemowym podstawową strukturę nazewniczą, opartą na bazowym pojęciu ojca. Tak stało się w językach słowiańskich. Do takich replik należy pol. *ojczyzna*, ros. *otečestvo/otčizna*, ukr. *batkivščyna/vitčyzna*, brus. *bačkauščyna/ajčyzna*; bułg. *otečestvo/ tatkovina*, maced. *tatkovina*, schr. *otadžbina*. Formy kalkowane znają języki germańskie, by wymienić nm. *Vaterland* i ang. *fatherland*, języki bałtyckie (lit. *tevyne*, łot. *teviņa*), język węgierski (*szülőháza*).

W Europie poza nazwami pochodnymi od nazw ojca, znane są jeszcze inne nazwy ojczyzny (*patrii*), realizujące odmienne modele onomazjologiczne. Są to nazwy pochodne od nazw rodziny, jak ros. *rodina*, brus. *radzina/radzima*, bułg. *rodina*; od nazwy domu, jak czes. *domov, domovina*, słowac. *domovina*, schorw. *domovina*, słoweń. *domovina*, wreszcie także od nazwy państwa, władzy, jak w czes. i słow. *vlast* (por. pol. *władza, władca*).

W pewnym uproszczeniu wszystkie wymienione modele nazewnicze możemy sprowadzić do dwu, z których pierwszy obejmuje nazwy oparte na pojęciach ojca, rodziny, domu, wskazujące na jądrowy składnik „małej ojczyzny”, drugi — nazwy oparte na pojęciu państwa, nazwy ojczyzny „dużej”. Pozostajemy więc w kręgu łacińskim. Polski socjolog zróżnicowanie to oddał za pomocą przeciwstawienia „ojczyzny prywatnej” i „ojczyzny ideologicznej” (Ossowski 1984).

Pojęcie ojczyzny ma charakter relacyjny (Ossowski 1984), w tym sensie, że ojczyzna zawsze jest c z y j ą ś: dla jakiegoś subiekta X jakiś obiekt P (kraj, naród, tradycja itp.) jest jego ojczyzną ze względu na r e l a c j ę R, która go z tym obiektem łączy; por. Mickiewicza: *Litwo, ojczyzno moja!*; B. Okudźawy: *Ach, Arbat, moj Arbat, ty moe otečestvo!* Wszystkie trzy elementy są pojmowane w sposób do pewnego stopnia zmienny, rozwijający w obu językach prototypowy model „matka–dzieci”, jednak najbardziej stabilna jest sama relacja: urodzenia, pochodzenia czy wywodzenia się, która to relacja jest wybijana w obu językach — polskim i rosyjskim — na plan pierwszy w metaforycznych użyciach słów: por. pol. *Ojczyznę limby jest Syberia*; ros. *Indija — rodina šachmat*. Na tej prymarnej relacji opierają się relacje wtórne: dziedziczenia, posiadania, przebywania: subiektywne poczucie przynależności „bycia częścią” pewnej całości, emocjonalne przywiązanie; różnie

pojmowane relacje powinnościowe, modelowane i precyzowane szczegółowo w kategoriach brać–dawać.

5. Oscylacja między znaczeniami węższym (środowisko domowe, ojcowizna) i szerszym (kraj pochodzenia, państwo), z których pierwsze może, ale nie musi zawierać się w drugim, jest znamienna dla ekwiwalentów *patrii*–ojczyzny w wielu współczesnych językach europejskich. W języku niemieckim odpowiadają im dwa osobne wyrazy: *Heimat* i *Vaterland*, odmiennie przez Niemców wartościowane (Żmudzki 1993, Bastian 1995). Te dwie biegunowo różnie zorientowane koncepcje ojczyzny — rodzinna i państwowa — najbardziej wyrazisty kształt mają dziś z jednej strony w języku białoruskim (zwłaszcza używanym przez mniejszość białoruską w Polsce), a z drugiej w języku francuskim. Ogólnokulturowa opozycja *swoi/obcy* jest w nich konkretyzowana inaczej, oparta na innych wyznacznikach.

Białoruskojęzyczna społeczność żyjąca w Polsce używa słów *radzina* i *baćkauščyna* wyłącznie dla oznaczenia „małej ojczyzny”: domu, rodzinnej miejscowości, ale jeszcze nie kraju, nawet nie regionu, jak stwierdza autochton (Sajewicz 1993). Centralne miejsce zajmuje rodzinna chata, cerkiew jako miejsce kultu religijnego i spotkań mieszkańców, z dzwonem symbolizującym modlitwę i przemijanie czasu, dalej — cmentarz jako „wiecznie otwarta księga przeszłości”, wreszcie ziemia–matka, karmiąca i przyjmująca człowieka do swego łona po śmierci. Ludzie określają sami siebie mianem „tutejszych”. Są silniej związani z przyrodą niż z historią. Jądrem tak rozumianego pola semantycznego *ojczyzny* — co charakterystyczne wg S. Tolstojowej dla tradycyjnej słowiańskiej kultury ludowej — jest więź pokrewieństwa między ludźmi, utrwalona w rdzeniu *rod-*, występującym w takich wyrazach jak *ród*, *rodzić*, *rodzina*, *naród*, *rodzaj ludzki* (Tolstaja 1993).

Na przeciwstawnym biegunie — historycznego i politycznego pojmowania ojczyzny — stoi fr. *patrie*. Razem z pojęciem patriotyzmu koncepcja ta została — od czasów Rewolucji Francuskiej — powiązana z ideą scentralizowanego obywatelskiego państwa ogólnonarodowego i obowiązkiem walki w jego obronie. Prowadziło to m.in. do postawienia ojczyzny w jednym szeregu ideologicznym z nacjonalizmem, wojną, potem także — z faszyzmem i spowodowało odrzucenie pojęcia przez część współczesnej młodzieży. Emocje pozytywne franc. *patrie* budzi dziś u młodzieży głównie w sytuacji sukcesów sportowców francuskich (Abramowicz 1993).

6. Języki polski i rosyjski na zarysowanej osi sytuują się pośrodku między tymi biegunami, łącząc przeciwległe elementy — podobnie jak w języku niemieckim — w jednym polu pojęciowym różnie jednak rozczłonkowanym

wewnętrznie. W języku polskim w polu tym funkcjonuje jedno podstawowe wyrażenie *ojczyzna*, w języku rosyjskim trzy: *rodina*, *otečestvo* i *otčizna*:

$$\text{łac. } PATRIA = \text{pol. } ojczyzna = \text{ros. } \left\{ \begin{array}{l} otečestvo \\ rodina \\ otčizna \end{array} \right\}$$

Użycie nazw *Otečestvo* i *Rodina* — dużą literą — jest specyficzne dla rosyjskiego i radzieckiego dyskursu politycznego. Te nazwy „prawie własne” mają własną pragmatykę (sferę użycia, osobę mówiącego, intencję) i własną semantykę (małą literą pisze się *ojczyzna* „prywatna”, dużą — „wspólnotowa”). Dlatego będziemy uważać je za różne nazwy, a nie za warianty stylistyczne.

Frekwencja *rodiny*, *otečestva* i *otčizny* w języku rosyjskim jest różna: W słowniku frekwencyjnym języka rosyjskiego Zasoriny (1977), opartym na milionie wyrazów, *rodina* występuje 172 razy, *otečestvo* 30 razy, a *otčizna* tylko 2.

To wyraziste zróżnicowanie leksykalne maskuje wiele istotnych podobieństw.

7. Polskiemu słowu *ojczyzna* *Słownik języka polskiego* pod red. Doroszewskiego (1963) przypisuje 3 znaczenia: (1) ‘kraj, w którym się ktoś urodził i który jest krajem jego rodaków’ — tu włącza się użycie przenośne: ‘siedlisko, kolebka’ (*Ojczyznę limby jest Syberia*); (2) ‘miejsowość, w której się ktoś urodził, strony rodzinne’ (kwalifikowane jako „przestarzałe”) oraz (3) ‘majętność ojcowska, spadek po ojcu; ojcowizna’ (kwalifikowane jako „dawne”). Znaczenia te nie są od siebie całkowicie różne, przeciwnie, wiążą się semantycznie i genetycznie. Znaczenie podane jako trzecie (‘ojcowizna’) jest najwcześniejsze, jest znaczeniem etymologicznym, zachowanym do dziś w gwarach. Wspólnym mianownikiem wszystkich wyróżnionych znaczeń jest ‘miejsce, z którego ktoś pochodzi i do związku z którym się poczuwa’. Zauważmy, że nie ma w definicjach Doroszewskiego składnika ‘obywatel’ — ten polityczny, implikujący wyobrażenie państwa składnik wprowadza (przejściowo) dopiero *Słownik* pod red. Szymczaka (1978), redukujący zarazem wielość znaczeń *ojczyzny* do jednego: ‘kraj, w którym się ktoś urodził, którego jest obywatelem lub z którym jest związany więzią narodową’. Znakiem czasu było usunięcie informacji o stronach rodzinnych, więc o „małej ojczyźnie”. Najnowszy *Podręczny słownik języka polskiego* pod red. E. Sobol (1996) wraca jednak do definicji Doroszewskiego: ‘kraj, w którym się urodził i który jest krajem jego rodaków’. Niezależnie od tych rozbieżności wszystkie trzy podane definicje to definicje „minimalne”, które nie rejestrują wielu cech

utrwalonych w znaczeniu. W istocie zespół cech definicyjnych ojczyzny jest znacznie bogatszy. A. Wierzbicka w swoim subtelnym studium o ojczyźnie polskiej, niemieckiej i rosyjskiej znalazła w znaczeniu polskiej ojczyzny aż 27 „elementarnych jednostek semantycznych” (z przyjętego przez siebie słownika), podkreślając zwłaszcza, że człowiek czuje się „jakby częścią” ojczystego kraju i ojczyźnianej wspólnoty ludzkiej i akceptuje stosownie do tego pewne zobowiązania moralne (Wierzbicka 1994). Znamienne jest, że są to cechy dotyczące nie tylko wymiaru przestrzennego, ale też społecznego, kulturowego (ważną rolę w polskim pojmowaniu ojczyzny odgrywa język), historii, systemu wartości (szerzej: Ossowski 1984, Bartmiński 1989, 1993, Kłoskowska 1991, Karolak 1992, Kłoskowska 1993). Wedle socjologa polska „idea ojczyzny” ma charakter przede wszystkim kulturowy, stanowi ona „syntezę naczelných wartości” kultury narodowej (Kłoskowska 1991). Opozycyjnie do *ojczyzny* funkcjonuje *obczyzna* (od *obcy* ‘ktoś nie należący do danego środowiska, wtórnie: cudzoziemiec’), co każe przyjąć, że do semantycznego jądra pojęcia *ojczyzny* należy cecha psychospołecznej (wtórnie: fizycznej) bliskości, poczucie bycia wśród swoich, u siebie.

W języku rosyjskim najbliższym odpowiednikiem polskiej ojczyzny jest *rodina*, definiowana w słownikach jako (1) ‘strana, v kotoroj čelovek rodilsja i graždanim kotoroj javljaetsja; otečestvo’, (2) ‘mesto roždenija kogo-l.’ (3) ‘mesto zaroždenija, proizrastanija čego-l.’ Słownik Ožegova i Švedovej (1995) sprowadza te znaczenia do dwu: ‘rodnaja strana, otečestvo’ i ‘mesto roždenija, proischoždenija kogo-n., vzniknovenija čego-n.’ (np. *Moskva — ego rodina. Indija — rodina šachmat*), eliminując (chyba niesłusznie) informację o emocjonalnej więzi łączącej człowieka z ojczyzną, zrównując ludzi z rzeczami.

Podobieństwa rosyjskich definicji do definicji polskiej *ojczyzny* są widoczne, zauważalne są też różnice: o ile w definicji polskiej ojczyzny odniesienie do rodzinnego środowiska, małej ojczyzny jest uznawane za przestarzałe, a nawet wycofywane na rzecz odniesienia narodowego (*rodak*), to w rosyjskiej *rodinie* oba te odniesienia są równoprawne, choć odniesienie szersze, pojmowane przy tym bardziej politycznie niż narodowo (*graždanin*), jest bardziej ustabilizowane. Jednak i te definicje słownikowe są zbyt ubogie, wyizolują wielowymiarowe pojęcie z językowego tła. Pełniejszy zapis znaczenia *rodiny* w języku elementarnych jednostek semantycznych przedstawiony przez Wierzbicką (jako „pierwszy szkic”) objął 12 elementów, wśród których szczególne miejsce zajmuje podobieństwo ojczyzny do matki, która „czyni dobro swym dzieciom i nie oczekuje niczego w zamian”, zapewnia ciepło i swobodę, skłaniając do emocjonalnego utożsamienia się z całym krajem rodzinnym, krajem języka rosyjskiego (Wierzbicka 1994). Rosyjska *rodina* również obej-

muje kilka wymiarów: zarówno jednostki wymiaru przestrzennego (gorod, storona, strana), jak powiązania rodzinno-społeczne (mat', blizskie ljudi, sootečestvenniki), odniesienie do czasu (detstvo, molodost'), a także — otaczającej przyrody (les, pole, reka). Dzięki temu *rodina* włączona jest w rozległą sieć semantycznych powiązań (Telija 1996b). Antonimicznie do *rodiny* funkcjonuje *čuźbina*.

Pierwsze z wyróżnianych znaczeń *rodiny* uzyskuje w rosyjskim rangę szczególną poprzez wprowadzenie osobnej nazwy synonimicznej: *otečestvo*, definiowanej „politycznie” jako ‘strana, gde čelovek rodilsja i k graždanam kotoroj on prinadležit’. W *otečestvo* dominantą jest państwowość, geopolityczna i historyczna jedność terytorium narodowego (Telija 1996b). Język rosyjski z tak silnym (silniejszym niż w języku polskim, bo dokonany za pomocą osobnego leksemu o wysokiej frekwencji i dużej aktywności derywacyjnej) wyodrębnieniem w polu pojęciowym ojczyzny–*patrii* składnika państwowego przypomina sytuację w języku niemieckim i nie bez racji w słowniku E. Dauma i W. Schenka (1995) ustala się ekwiwalencję: *rodina* = *Heimat*, *otečestvo* = *Vaterland*. Analogia ta rozciąga się także na historię. *Vaterland* w Niemczech, *otečestvo* w Rosji były — jak już powiedzieliśmy — narzędziem myślenia polityczno-państwowego, i są od pewnego czasu poddawane krytyce (w wyższym stopniu dotyczy to *Vaterlandu*), podczas gdy *Heimat* i *rodina* zachowują pozycję bardziej stabilną (Żmudzki 1993, Lewicki 1993). W rosyjskim języku władzy dokonywało się przechodzenie od *Otečestvo* (XIX wiek) do *Rodina* (ZSRR) i znów do *Otečestva* (oficjalna Rosja po *pierestrojce*), tj. od Szyszkowa do Stalina i znów z powrotem do Szyszkowa.

Na poziomie leksykalnym język rosyjski operuje jeszcze trzecim aktywnym wyrażeniem — *otčizna*, które wprawdzie ma charakter książkowy i jest używane najrzadziej, wyodrębnia jednak kolejną dominantę semantyczną, tym razem nie polityczno-państwową, jak w *otečestvo*, lecz historyczną i kulturową. *Otčizna* jest obiektem idealnym, całością dziedzictwa kulturowego, kojarzonego ze „Świątą Rusią”, przedmiotem tęsknot i marzeń. Dla pisarza rosyjskiego Wiktora Wołkowa, urodzonego we Francji syna rosyjskich emigrantów, Francja jest *rodiną*, a Rosja (której nigdy nie odwiedził) wciąż pozostaje *otčizną* (za: Wierzbicką 1994). *Otčizna* — to poetycki obraz rosyjskiej liryki wolnościowej, co znów wiąże się z „polskimi” konotacjami wolnościowymi. Np. postać Mickiewicza — to stereotypowy obraz poety-wygnańca, piewcy ojczyzny. *Otčizna* — to specyficznie rosyjskie pojęcie ojczyzny z punktu widzenia wygnańca. Pojęcie to można powiązać z retoryką uchodźstwa w wolnościowej poezji Puszkina i Lermontowa, częściowo

Gogola, później zaś w poezji i publicystyce epoki emigracji porewolucyjnej. W retoryce emigracji pojęcie *otčizny* jako utraconej wartości staje się powszechne. A zatem jeśli *Otečestvo* to nazwa kompleksu państwowości i narodowej dumy, a *rodina* — nazwa kompleksu korzeni i gleby, to *otčizna* odnosi się do kompleksu wygnania i utraty — ważnego motywu rosyjskiej literatury dwóch ostatnich stuleci. Należy zastrzec, że w stalinowskim dyskursie wszystkie te odcienie uległy zamazaniu, i wszystkie trzy wyrazy, z reguły pisane dużą literą i używane w skrajnie patetycznych i górnolotnych kontekstach, zaczęły odnosić się tylko do kompleksu „słusznej dumy i głębokiej satysfakcji”. Widać to w przykładach należących do oficjalnej radzieckiej liryki patriotycznej, rozwijającej z kolei tradycje ody (tzw. obywatelskiej) XVIII–XIX wieku, zapoczątkowane jeszcze przez Łomonosowa (np. dramat Nestora Kukolnika zatytułowany *Ruka Vsevyšnego Otečestvo spasla*. Zresztą cała symbolika *Otečestva* za sprawą Szyszkowa opiera się na oficjalnej wersji odparcia polskiej okupacji na początku XVII wieku, np. w operze Glinki *Życie za cara* (1836, częściej granej pt. *Iwan Susanin*), która stanowi interesujący przyczynek do poznania wzajemnych stosunków między polską i rosyjską ojczyzną. Rosyjski państwowy szowinizm i wojowniczość dały o sobie znać na długo przed Stalinem.

Nie bez znaczenia jest fakt, że słowo *otčizna* (notowane w tekstach od XVII wieku) jest zapożyczeniem z języka polskiego (Šanskij, Ivanov, Šanskaja 1975).

Wszystkie trzy słowa — *rodina*, *otečestvo* i *otčizna*: 1. poddają się podobnej metaforyzacji, choć w różnym stopniu, przyjmując ogólniejsze znaczenie ‘miejsca pochodzenia’, np. w SSLR.J: *Anglija otčizna portera; Italija est’ otečestvo penija; Rossija stala rodinoj leninizma*; 2. wiążą się z wyobrażeniem najwyższych wartości, przede wszystkim z ideą „swojej” przestrzeni, „swojego” środowiska, odpowiednio: lokalnego, geopolitycznego i kulturowego (Telija 1996b).

8. Schodząc z poziomu leksykalnego na poziom utartej łączliwości leksykalnej omówionych słów, w obu językach stajemy w obliczu bogactwa konotacji, tworzących całą szeroko rozbudowaną i wyrazistą sieć języko-pojęciową. Interesujące nas wyrażenia funkcjonują przy tym w różnych rolach semantycznych. Możemy je zapisać w postaci powtarzalnych formuł, a na ich podstawie rekonstruować w miarę pełną (choć nie „maksymalną”) treść pojęcia, a także jego wewnętrzną strukturę poznawczą. Poza zespołem cech charakterystycznych przypisywanych obiektowi odkrywamy — głównie na terenie frazeologii (w sensie szerokim) — pewien „potencjał narracyjny” pojęcia (Sandomirskaja 1997) i możemy na tej podstawie identyfikować naj-

silniej kulturowo utrwalone scenariusze zachowań wobec ojczyzny. Zestawimy je tu z konieczności w ogromnym skrócie, niejako „hasłowo”.

9. Łączliwość leksykalna ojczyzny w języku polskim

To, że polska *ojczyzna* jest pojęciem wieloskładnikowym, zorganizowanym kilkupoziomowo i obejmującym kilka wymiarów (domen), daje to o sobie silnie znać na poziomie kombinatoryki wyrazu *ojczyzna*.

9.1. Liczne wyrażenia nominalne (rzeczownik + przymiotnik) nazywają różne profile pojęcia: *ojczyzna narodowa*, *ojczyzna domowa*, *ojczyzna lokalna*, *mała ojczyzna*, *ojczyzna regionalna*, *ojczyzna publiczna*, *ojczyzna europejska*; należą tu też zestawienia semantycznie wyspecjalizowane — *ojczyzna socjalistyczna* i *ojczyzna niebieska*, z których pierwsze było używane w ideologicznych wypowiedziach z czasów komunistycznych, drugie jest wyróżnikiem tekstów religijnych i ma odniesienie do przyszłości. Zestawienia te nazywają różne warianty podstawowego pojęcia, wyodrębniane ze względu na to, który ze składników „konceptosfery” otrzymuje status dominany, na jakie aspekty kieruje uwagę i z jakiego punktu widzenia jest przedmiot scharakteryzowany (dokładniejsze eksplikacje tych wariantów zob. Bartmiński 1993). Profile te mają zróżnicowaną wagę, co ma odbicie m.in. w zróżnicowanym stopniu ich frazeologizacji.

Innym sposobem uwydatniania wybranych aspektów pojęcia są zestawienia typu *ojczyzna-polszczyzna* (Julian Tuwim), *ojczyzna-ojcowizna* (Józef Baran) itp.²

Zestawienia *ojczyzna niepodległa*, *wolna*, *wyzwolona* — podawane w słownikach jako frazeologizmy — należą już raczej do historycznej warstwy językowej.

9.2. Wielowymiarowość substancji polskiej ojczyzny możemy w przybliżeniu określić, sprawdzając zakres łączliwości przymiotnika *ojczysty* w znaczeniu ‘należący do ojczyzny, dotyczący ojczyzny’. Z przymiotnikiem tym funkcjonują w języku polskim rzeczowniki nazywające miejsca zamieszkania (*dom*, *ruiny*, *gniazdo*, *zagroda*, *wieś*, *miasto*, *gród*, *ziemia*, *okolice*, *strony rodzinne*, *dziedzina*, *kraj*), miejsca pracy (*zagon*, *lan*, *gleba*), obiekty przyrody (*niebo*, *las*, *drzewa*, *łąki*, *pola*, *kwiaty*, *krajobraz*), zjawiska kultury (*język*, *gwara*, *mowa*, *pieśni*, *znaki*, *głosy*, *literatura*, *obyczaje*, *prawa*), przeszłość (*dzieje*, *historia*, *grobowce*). Brak tu nazw ludzi (*rodziny*, *narodu*), nazw wymienianych zarówno przez definicje słownikowe, jak też wypowiedzi potocz-

² Jeszcze innym — tekstowym, mniej językowo ustabilizowanym — sposobem eksplikacji pojęcia są zdania w rodzaju: *Cały świat mi ojczyzną*, *wszyscy ludzie braćmi* (przysł.), *Mój naród jest moją ojczyzną* (Tischner), *Ojczyzna to wielki zbiorowy obowiązek* (C. Norwid); niektóre z nich przyjmują status obiegowych klisz, chętnie powtarzanych sentencji, „skrzydlatych słów”.

ne (np. przytaczane w artykule Agnieszki Kloskowskiej, 1993). Niedopuszczalność kolokacji *ojczysta matka itp. Wierzbicka (1994) tłumaczy tym, że przymiotnik *ojczysty* ma już orientację narodową, a nie osobistą. Po polsku można powiedzieć tylko *rodzona matka* (choć nie *rodzony dom).

9.3. Przestrzeń to zatem podstawowy wymiar polskiej ojczyzny. Jest on językowo utrwalony najsilniej. Wskazują na to m.in. lokalistyczne wyrażenia przyimkowe typu: *w ojczyźnie* (*przebywać*), *z ojczyzny* (*wyjechać*, *wyemigrować*), *do ojczyzny* (*wracać*, *pielgrzymować*, *przybyć*) oraz zwroty typu *opuszczyć ojczyznę*, *pożegnać ojczyznę* itp. Wysoka ranga wymiaru przestrzennego zbliża współczesne polskie (potoczne) pojmowanie ojczyzny bardziej do tradycji ludowej i potocznej, niż literackiej (zwłaszcza romantycznej, która miała skłonność do idealnego, duchowego pojmowania substancji ojczyzny)³.

9.4. Wysoką pozycję wśród elementów konstytuujących substancję ojczyzny zajmuje kultura, zwłaszcza język. Dowodzą tego liczne podane wyżej kolokacje typu *język ojczysty* i znane zestawienie *ojczyzna-polszczyzna*.

9.5. Model pojęciowy polskiej ojczyzny jest zbudowany na zasadzie koncentryczności. Przestrzenne korelaty ojczyzny: *dom* — *strony / okolice rodzinne / domowe* — *ziemia* (w połączeniach typu *ziemia krakowska*, *ziemia chełmska*) — *region* — *kraj ojczysty*, *ziemia ojczysta* — *kontynent* — *świat*, tworzą serię zbudowaną na zasadzie stopniowego rozszerzania zasięgu i pola widzenia. Ten układ rozrastający się przysługuje wszystkim pozostałym wymiarom pojęcia *ojczyzny*: społecznemu (*rodzina* — *sąsiedzi i znajomi* — *naród* — *ludzkość*), językowemu (*gwara lokalna* lub *środowiskowa* — *dialekt* — *język ogólnonarodowy*), kulturowemu (*folklor* — *literatura regionalna* — *literatura* i *sztuka ogólnonarodowa* — *literatura i sztuka powszechna*, *światowa*) itd. Do poszczególnych kręgów są przyporządkowywane określone wartości, traktowane jako komplementarne lub konfliktowe (Bartmiński 1989, 1993).

9.6. Dynamika. Model koncentryczny ojczyzny, w którym składniki mniejsze mogą być nie eliminowane, lecz włączane w kręgi szersze i przekazywać im swoje waloryzacje, znajduje potwierdzenie w łączliwości słowa *ojczyzna* z przydawkami gradacyjnymi typu *mała*, *bliska*, *bliższa/dalsza*, *ściślejsza*, *bezpośrednia* (częste u Miłosza). Pojawianie się takich przydawek presuponuje możliwość elastycznego (w pewnych granicach) i dynamicznego ustalania granic przestrzeni ojczyzny na skali bliski–daleki, swój–obcy. Naj-

³ Anna Wierzbicka (1994) koncentrując uwagę na współczesnym inteligenckim pojmowaniu ojczyzny, ten lokalistyczny wymiar pojęcia skłonna jest traktować jako archaiczny, co w świetle podanych faktów nie wydaje się słuszne. Wyrażenia *w ojczyźnie*, *do ojczyzny* itp. są we współczesnej polszczyźnie normalne, np. pojawiały się stale w prasie w związku z wizytą Papieża w 1997 roku (ale nie tylko).

częstsze przydawki dodawane dziś do polskiej ojczyzny uwydatniają raczej małość, ograniczoność: *mała ojczyzna, lokalna, domowa*, co świadczy o tym, że w podstawowym dziś swoim znaczeniu ojczyzna jest odnoszona do sfery ogólnonarodowej.

9.7. W centrum ojczystej przestrzeni stoi dom. Można go wręcz uznać za prototyp (w sensie: pierwowzór) ojczyzny. *Być w ojczyźnie* znaczy *być u siebie, w swoim domu* — pisze respondent ankiety PATRIA 92 (Kłoskowska 1993). Należy przy tym pamiętać, że podobnie jak w innych językach dom to nie tylko fizyczne miejsce zamieszkiwania, lecz w szerokim swoim znaczeniu także rodzina (por. wyrażenia typu: *Obrębska z domu Jabłońska*). Chodzi więc o dom jako środowisko rodzinne, fizyczno-społeczne (szerzej o tym Bartmiński 1997a). Na podstawowym równaniu ojczyzna = dom opierają się liczne połączenia metaforyczne typu: *ojczysty dach, ojczyste progi, ściany, okna* itp. Metafory te mają charakter funkcjonalny, uwydatniają znaczenie domu-ojczyzny dla człowieka: zapewnienie warunków niezbędnych człowiekowi do życia, bezpieczeństwa i ciepła, bycia u siebie.

9.8. Matka jako archetyp. Wyrażenie *ojczyzna-matka*, znane w Polsce co najmniej od wieku XVI (hymn *Gaude Mater Polonia, Kazania Skargi*), jest dla polskiej ojczyzny kluczowe. Wbrew etymologii słowa *ojczyzna* w jego znaczeniu dominuje cecha macierzyńskości. *Matka* jest nie tyle metaforą, co archetypem ojczyzny, bo jest obecna głęboko w strukturze semantycznej pojęcia jako praworzec o silnym potencjale generatywnym. Na bazie obrazu matki rozwijają się zarówno proste metafory ojczyzny typu *kolebka, gniazdo rodzinne*, jak też takie zestawienia metaforyczne, jak *łono ojczyzny, synowie ojczyzny, dzieci jednej ojczyzny*. Zestawienie *ojczyzna-matka* ustanawia podstawowy model relacji do ojczyzny, oparty na miłości i gotowości do poświęceń oraz podstawowy model relacji wzajemnych między rodakami (dziećmi jednej matki), oparty na solidarności⁴.

9.9. Polski etos patriotyczny ma charakter moralny, powinnościowy, wzywający do czynu i ofiary. Najczęstsze frazeologizmy modelują go w duchu heroizmu: *kochać ojczyznę; bronić ojczyzny, obrona/obrońca ojczyzny; miłe bliźni dla ojczyzny* (kalka z łac.); *zbawca ojczyzny; służyć ojczyźnie; robić coś/pracować dla dobra ojczyzny/ku chwale ojczyzny; piętnowana jest zdrada/zdrajca ojczyzny*. Cel działań jest ujmowany tradycyjnie jako wolność i niepodległość ojczyzny, także jej dobro (*praca dla dobra ojczyzny*) i chwała (w formule wojskowej *ku chwale ojczyzny*).

⁴ Wierzbicka (1995) słusznie podkreśla, że wyrażenie *druga/przybrana ojczyzna* ma sens metaforyczny, podobnie jak *druga/przybrana matka*. Warto dodać, że używający niekiedy takich wyrażen emigranci mówią o Polsce jako *Starym Kraju, Macierzy*.

9.10. Z etosem walki i obrony, dziedziczonym z tradycji XIX-wiecznej, ale podtrzymywanym przez wydarzenia historii najnowszej, koresponduje nie tylko obraz ojczyzny-matki, a także ogólniej ojczyzny — cierpiącej kobiety. Kobiecość polskiej ojczyzny niewątpliwie nawiązywała do tradycji alegorycznego przedstawiania krajów w postaci kobiet (francuska *Marianna*, niemiecka *Germania* itp.), jednak przede wszystkim stanowiła na gruncie literackim sposób budzenia uczuć patriotycznych w narodzie hołdującym ideałom rycerskości. Antropo- i feminomorficzne frazeologizmy mające formę statyczną (nominalną), np. *oblicze/twarz ojczyzny*, *ciało ojczyzny*, *rew i łzy ojczyzny*, jak zwłaszcza dynamiczną (werbalną): *ojczyzna boleje*, *placze*, *cierpi*, *umiera (grób ojczyzny)*; *ojczyzna jest bezbronna*, *nieszczęśliwa*, *umęczona wzywa*, *wola o pomoc* itd., przywołują przede wszystkim obraz osoby nieszczęśliwej, wymagającej obrony. W okresie romantyzmu przyjmowała ona postać kobiety-kochanki. Opiekuńczość ojczyzny jest we frazeologii utrwalona słabiej; frazy typu *ojczyzna karmi*, *kształci*, *zapewnia dostatek* itp. tworzą warstwę nowszą. Postulat opiekuńczości był wyraźnie artykułowany w wypowiedziach młodych respondentów ankiety z roku 1991 (Bartmiński 1993, Kloskowska 1993).

9.11. Relacja do ojczyzny jest osobista: *Moja/nasza ojczyzna*; *kochana*, *miła*, *najmilsza*. W wielu wypowiedziach podkreśla się jedyność tej relacji, co chyba najlepiej wyraził Zanussi słowami: „Ojczyzna jak matka ma swoje wady i nie jest w niczym lepsza od innych, poza tym, że jest nasza własna”. Miłość do ojczyzny ma ustabilizowane wykładniki leksykalne: *patriotyzm*, *patriota*, *patriotyczny*; deformacje postaw patriotycznych określa się jako *pseudopatriotyzm*, *hurapatriotyzm*. Odróżnia się pozytywnie wartościowy *patriotyzm* od negatywnie ocenianego, nietolerancyjnego i agresywnego *nacjonalizmu*.

9.12. Kolekcje, używane w charakterze „sztandarowych” hasel, pokazują dobitnie ewolucję kontekstu aksjologicznego ojczyzny w języku polskim: XVIII-wieczny szereg *Bóg*, *Król*, *Honor i Ojczyzna*, został po utracie niepodległości skrócony do: *Bóg*, *Honor*, *Ojczyzna*, i jest przechowany w obiegu uroczystym do czasów dzisiejszych, rozszczepiając się z czasem na wariant religijno-narodowy *Bóg i Ojczyzna* (stąd przymiotnik *bogoojczyźniany*, o negatywnej konotacji) i świecki: *Honor i Ojczyzna*. Z kolei uformowany w nurcie tradycji oświeceniowej (w kręgach szkolnych) szereg *Ojczyzna*, *Nauka*, *Cnota*, miał swoje przedłużenie w okresie PRL w hasle Związku Młodzieży Socjalistycznej: *Ojczyzna*, *Nauka*, *Praca*.

10. Łączliwość leksykalna *rodiny/otečestva/otčizny* w języku rosyjskim

Trzem osobnym leksemom towarzyszy w języku rosyjskim silnie rozwinięta frazeologia „ojczyźniana”, która obejmuje wyrażenia (grupy nominalne), ale przede wszystkim frazy i zwroty (grupy werbalne). Leksemy *otečestvo* i *rodina* są przy tym silniej sfrazeologizowane niż *otčizna*, co zapewne pozostaje w związku z faktem, że z dwoma pierwszymi leksemami jest związany rozwinięty etos ojczyźniany, a ten jest komunikowany społecznie głównie w postaci „motywów”, a więc frazeologizmów o dużym potencjale narratywnym. Najczęstsze motywy dają się ująć w syntetyczne formuły typu „Ojczyzna-matka”, „Miłość do ojczyzny”, „Dług wobec ojczyzny”, „Potęga i chwała ojczyzny”, „Służba (walka, praca) dla dobra ojczyzny” itp.

10.1. W okresie komunistycznym funkcjonujące wcześniej pojęcia *rodiny* i *otečestva* zostały poddane modyfikacji semantycznej przez dodanie przydawki *socialističeskaja rodina, sovetskaja rodina* i przyjęły w obiegu oficjalnym charakter określony ideologicznie. *Otčizna* z taką modyfikującą przydawką nie występowała.

10.2. W kollokacjach z przymiotnikami uwydatniana jest wielkość *rodiny* (w jej znaczeniu ojczyzny państwowej; słowo bywa wtedy zwykle pisane dużą literą): *Rodina velikaja, neobjatnaja* (*malaja rodina* ma znaczenie specjalne — stron rodzinnych); por. też: *bezkrajnye prostory Rodiny, moguščestvo Rodiny, mošč i procvetanie Rodiny*.

Otečestvo i *rodina* dopuszczają przydawki: *novoe/novaja, vtoroe/vtoraja*, które w zestawieniu z *rodiną* nadają jej sens raczej metaforyczny. Mowa o odnalezieniu „surogatu” małej ojczyzny na obczyźnie, np. *Francija stała dlja X-a vtoroj rodinoj*. Nie należy zapominać, że z punktu widzenia państwowości rosyjskiej, a szczególnie radzieckiej emigrant — to niemal zdrajca. Stąd na obczyźnie można odnaleźć drugą (małą) ojczyznę, ale w żadnym razie nie (wielką) Ojczyznę.

10.3. Substancję rosyjskiej ojczyzny pozwalają określić połączenia rzeczowników z przymiotnikami *otečestvennyj* i *rodnoj*. Derywowany od *otečestva* przymiotnik *otečestvennyj* (antonim: *inostrannyj*) łączy się z następującymi rzeczownikami: *vojna, bereg; literatura, promyšlennost', trudy, nauka* itp. — a więc zgodnie ze znaczeniem *otečestva* jako kraju-państwa o ustalonych granicach, których należy bronić orężnie itd. O „wojnie ojczyźnianej” należałoby powiedzieć oddzielnie. Druga ciekawa sprawa to termin „zdrada ojczyzny” („*izmena Rodine*”). Za bolszewików ta sama zbrodnia nosiła nazwę „działalność kontrrewolucyjna”, a jej subiekt — „wróg ludu”. Za Stalina „działalność kontrrewolucyjną” zastąpiła „zdrada Ojczyzny”, przy czym znamiona przestępstwa pozostawały te same (ujęte w słynnym paragrafie 58). Subiekt przestępstwa — to wróg ludu, zdrajca Ojczyzny, szpieg. Dopie-

ro za Breżniewa, bodaj w latach 70. przestępstwo to zaczęto nazywać „zdradą państwową” („*gosudarstvennaja izmena*”). Termin „wróg ludu” przestał być używany w epoce odwilży. Pojęcie zdrajcy Ojczyzny przestało być terminem technicznym i przeszło do sfery retoryki: zaczęto oznaczać nim człowieka pragnącego wyemigrować z ZSRR i używano w oficjalnym dyskursie politycznym (w prasie, na zebraniach partyjnych) z charakterystycznymi konotacjami „gniewnego potępienia” i „powszechnej pogardy”.

Przymiotnik *rodnoj* (w znaczeniu odpowiadającym ojczyźnie-*rodine*: ‘bliski urodzeniem, związany z miejscem urodzenia’, antonim: *čużoj*) funkcjonuje w dużej mierze podobnie jak odpowiadający mu polski przymiotnik *ojczysty*, mianowicie łączy się z nazwami miejsc urodzenia się i przebywania: *rodnoj dom, rodnoja zemlja, strana, rodnye mesta, prostory*; z nazwami przyrody: *rodnye lesa, pola, rodnoj vozduch, priroda*; także z wyrazami odnoszącymi się do kultury: *jazyk, narečie, reč, slovo; golosa, obyčai, otčizna*. Jednak podstawową grupą wyrażen, z którymi przymiotnik *rodnoj* łączy się najłatwiej, niejako w pierwszej kolejności, są nazwy ludzi związanych więzią rodzinną: *rodnaja mat’, sem’ja, rodnoj otec, brat, rodnye ljudi, lica* (w języku polskim w niektórych takich związkach występuje przymiotnik *rodzony*, a nie *ojczysty*). Podstawową substancję ros. *rodiny* tworzą więc bliscy ludzie oraz ziemia i przyroda, to, co jest dane w najbardziej bezpośrednim osobistym doświadczeniu. Nie ma w tym odniesienia do historii, połączenie **rodnaja istorija* brzmi fałszywie (Wierzbicka 1994).

10.4. Silne utrwalenie wymiaru lokalistycznego w znaczeniu *rodiny* potwierdzają konstrukcje typu *u menja na rodine, vdali ot rodiny, rozluka s rodinoj, jezdit’ na rodinu, izwestie s rodiny* itp. oraz zwroty typu *pokinut’ rodinu* itp. *Rodina* jest interpretowana językowo jako miejsce życiowego startu człowieka i konieczny punkt odniesienia w jego dalszym życiu, przedmiot tęsknoty: (*kto-to*) *pokidaet rodinu, proščaetsja s rodinoj, živet vdali ot rodiny, vspominaet rodinu, vzdychaet/toskuet po rodine, (polučaet) pismo s rodiny, (kogo-to) tjanet/vlečet na rodinu, (kto-to) otpravljaetsja na rodinu*. W podanych konstrukcjach aktualizowane jest węższe znaczenie słowa *rodina* (miejsce urodzenia). Taka konstrukcja ojczyzny opiera się na wyobrażeniu o cykliczności życia ludzkiego: narodziny–opuszczenie–powrót–śmierć; punkt wyjściowy i punkt docelowy takiej drogi życiowej znajdują się w tej samej przestrzeni geograficznej (rodzinych stron, wsi itp.).

10.4.1. Osobny podzespół tworzą tu frazeologizmy odnoszące się do sytuacji emigranta, który został wygnany z ojczyzny lub opuścił ją w wyniku walki (trudnej sytuacji) politycznej. Ekspozowane jest wtedy szersze znaczenie *rodiny*. *Izgnannik rodiny*, który *poterjał rodinu*, jest człowiekiem *bez rodiny*, marzy o tym by *vozvratitsja na rodinu*, ale jego losem jest *žit’ na*

čuzbinie, v razluke s rodinoj, toskovat' po rodine. Itd. Jemu trudno obresti novuju/vtoruju rodinu (tj. nowy kraj, który staje się dla niego czymś podobnym jak *rodina*).

10.5. Oba wymiary ojczyzny, ludzki i fizyczny, rosyjskiej *rodiny* integruje formuła ziemi-matki, której wariantami są formuły: *rodina-mat'*, *mat'-rodina*, *Matuška-Rossija*. Zajmuje ona w rosyjskiej koncepcji ojczyzny pozycję centralną i ma walor bazowy w tym sensie, że leży u podstawy dalszych frazeologizmów, takich jak *synov'ja (i dočeri) Rodiny*, *syn Otečestva* — które wprowadzają cały rozbudowany etos obywatelski (Sandomirskaja 1997). Koncepcja ziemi jako matki wywodzi się z tradycji starej ludowej kultury słowiańskiej (Tolstaja 1993), obecnej w Rosji także w obiegu ogólnonarodowym, inaczej niż to ma miejsce w szlachecko-inteligenckiej kulturze polskiej. Konotacje rodzajowe w przeciwstawieniu wyrazów *Rodina* i *Otečestvo* (matki i ojca, elementu żeńskiego i męskiego) odczuwane są niezwykle mocno i określają pragmatykę tych nazw. I tak, w dyskursie szkolno-wychowawczym zazwyczaj figuruje *Rodina*, co odpowiada relacji pomiędzy „dziećmi” (uczniami lub dorosłymi, podlegającymi procesowi politycznego wychowania) a opiekuńczym państwem. Odmiennie w dyskursie wychowania wojsko-patriotycznego (np. szkolenie polityczne w wojsku): tu częściej figuruje fallokratyczny, „męski” obraz *Otečestva*. Wiąże się on bardziej z „męskimi” cechami obowiązku i służby, podczas gdy *Rodina* — z „żeńskimi” cechami miłości i opieki. Wojowniczy nacjonałiści w dzisiejszej Rosji zawsze odwołują się do pojęcia *Otečestvo*, a nie do pojęcia *Rodina*. Z pojęciem *Otečestvo* wiąże się specyficznie rosyjski kompleks męskiej supremacji, jeszcze niedostatecznie opisany z kulturologicznego punktu widzenia, który łączy w sobie zamiłowanie do przemocy i nadzwyczaj fallokratyczne pojmowanie interesu państwowego jako dziedziny działalności mężczyzn (por. dane o znikomej obecności kobiet w życiu politycznym dzisiejszej Rosji-*Otečestva*).

10.6. Macierzyńskie funkcje przypisuje się *rodinie* — przede wszystkim w jej rozszerzonym znaczeniu wspólnoty narodowej i państwowej: *Rodina vo-spitala/vskormila/vspoila svoich synovej*, *Rodina zabotitsja o detjach, ljubit ich kak mat'*, zapewnia im *sčastlivoe detstvo*. *Rodina pomnit boevye zasługi svoich synovej*, *pomnit/ne zabudet svoich synovej* — ale też stawia wymagania i obowiązuje: *Rodina-mat' zovet* — przede wszystkim do walki, ofiary, wysiłku, także do pracy (slogany: *Rodine naš vdochnovennyj trud; trud na blago Rodiny* itp.). Z matką jest też semantycznie wiązana *otčizna* (zestawienie *mat'-otčizna* notują słowniki), ale nie *otečestvo*; to ostatnie pozostaje raczej w związku z pojęciem surowego i wymagającego ojca.

10.7. Człowiek jest zobowiązany wobec *rodiny* (znamiennie jest w tych frazeologizmach nierozróżnianie znaczeń małej i dużej ojczyzny): *past'*

v bor'be za rodinu, past' zaščičaja rodinu, winien jest *vernost' Rodine*. Etos patriotyczny streszcza się w bogatej semantycznie formule *zaščitnik Rodiny*, spokrewnionej z formułą *syn Rodiny/Otečestva*. W opozycji do *zaščitnika* stawiany jest *izmennik Rodiny* (Sandomirskaja 1997).

10.8. Wysokie wartościowanie ojczyzny przejściowo przyjmowało w Rosji formę jej sakralizacji, jak świadczą o tym wyrażenia typu *svjataja otčizna, svjaščennoe otečestvo, prinesti žizn' na altar' otečestva/rodiny, služenijsa otečestvu/rodine, požertvovat' soboj/prinesti sebja v žertvu radi otečestva, svjaščennye rubeži rodiny, svjaščennyj dolg pered rodinoj/otečestvom*, a także *slava otečestvu, vo slavu otečestva/rodiny, slavit' otečestvo*, bowiem pierwotnie *slava* była w języku biblijnym atrybutem Boga (Sandomirskaja 1996). Przypisywanie ojczyźnie cech boskich było znamienne dla dyskursu oficjalnego, przed- i porewolucyjnego. Przeciwwstawiali się takiej postawie niektórzy rosyjscy myśliciele (Czaadajew: *Ne čerez rodinu, a čerez istinu vedet put' na nebo*, G. Florowski).

10.9. Relacja do *rodiny* jest bardzo osobista, *rodina* jest przedmiotem miłości i przywiązania: *moja, svoja, naša, milaja rodina; (kto-to) ljubit svoju rodinu, ljubov' k rodine*. Odróżnia się — podobnie jak w Polsce, a inaczej niż w języku zachodnioeuropejskich, pozytywnie oceniany *patriotizm* od negatywnie ocenianego *nacionalizmu*, łączonego z wrogością do innych nacji.

11. Porównanie — wstępne wyniki

11.1. Polskie i rosyjskie pojmowanie *ojczyzny* i *rodiny* ma więcej cech wspólnych niż różnych. Podstawowe podobieństwo polega na uznaniu matki i rodziny za prototypy (wzorcy) ojczyzny, które pozwalają ujmować relację człowiek: ojczyzna w kategoriach przynależności.

11.2. Podobne elementy — wymóg miłości i oddania, walki i służby zawiera etos patriotyczny, wspólny zresztą wielu narodom europejskim, mającym źródło w tradycji antycznej, grecko-rzymskiej. W tradycji polskiej leży silniej sformułowany postulat solidarności rodaków w potrzebie, w znoszeniu nieszczęść. W rosyjskim dyskursie znaczenie solidarności rodzinnej nie jest, jak się zdaje, tak duże, przeważa koncepcja solidarności państwowej, wielkomocarstwowej, tj. motyw polityczny.

11.3. Podstawowe wymiary konceptosfery ojczyzny są takie same: przestrzenny i społeczny (łączone poprzez metaforę ziemi-matki, której pozycja w kulturze rosyjskiej jest mocniejsza) oraz kulturowy. Ranga niektórych innych wymiarów (państwowego) jest odmienna.

11.4. W rozwoju historycznym, zwłaszcza w wieku XIX, tryumfalistycznym dla Rosji, a martyrologicznym dla Polski, pojęcie ojczyzny zróżnicowało się tak, że w Rosji nacisk położono na rolę państwa i ideologii państwowej,

wpracowując oficjalną koncepcję *rodiny* i *otečestva* odpowiadającą interesom państwa i władzy, podczas gdy w polskiej *ojczyźnie* komponent państwowy, wcześniej wyraźnie obecny, został stłumiony, zaś podniesiony do najwyższej rangi — komponent narodowy i kulturowy.

11.5. Kultura gra rolę zdecydowanie ważniejszą w treści pojęcia polskiego niż rosyjskiego, z wszystkich zaś składników kultury najważniejszy jest język, jako wyznacznik tożsamości wspólnotowej (*ojczyzna-polszczyzna*). W języku rosyjskim w polu pojęciowym *patrii* funkcjonuje wyrażenie *otčizna* (zapożyczone, co w tym kontekście nie bez znaczenia, z języka polskiego), mające znaczenie „ojczyzny kulturowej”.

11.6. Dla konceptualizacji ojczyzny w języku rosyjskim ważne są metafory wielkości przestrzennej oraz potęgi militarnej, które swój najpełniejszy wyraz osiągnęły w ideologii wielkomocarstwowości (*velikoderżawnosti, voennoj mošči*), znamiennej zarówno dla Imperium Rosyjskiego, jak i dla czasów istnienia Związku Radzieckiego. W Polsce akcentowanie wielkości przestrzeni ojczyzny, znane z czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej („*Polska od morza do morza*”), należy do przeszłości.

11.7. Różnica zachodzi w sposobie organizacji pola pojęciowego: dla polskiej tradycji językowej charakterystyczna jest struktura koncentryczna z wyróżnionymi kilkoma ogniwami (domowym, lokalnym, regionalnym, narodowym), podczas gdy dla tradycji rosyjskiej znamieną jest polaryzacja pojęciowa: z jednej strony dokładne wyobrażenie ojczyzny — *rodiny* jako rodzinnego domu, miejsca urodzenia człowieka, z drugiej — równie szczegółowe wyobrażenie ojczyzny — *rodiny/otečestva* jako organizacji państwowej; roznyty jest środek spektrum. W postkomunistycznej Rosji wzrasta pozycja małej ojczyzny i pozytywnego stosunku do niej co jest przejawem „intymizacji” relacji człowiek–ojczyzna (Lewicki 1993).

11.8. Pojęcie rosyjskiej *rodiny* nie rozciąga się na *ojczyznę niebieską* i ogólnie ma niewiele wspólnego z wyobrażeniami religijnymi, zwłaszcza w okresie współczesnym. Polska *ojczyzna* natomiast jest silnie powiązana ze sferą religii, zwłaszcza z katolickim kultem maryjnym („*Maryja — Królowa Polski*”), a etos patriotyczny polski jest motywowany religijnie przez odwoływanie się do pojęcia „dobra wspólnego”.

11.9. W obu tradycjach narodowych dała o sobie znać — podobnie jak w innych krajach europejskich — tendencja do absolutyzacji wartości ojczyzny, przypisywania jej wartości najwyższych, wręcz sakralnych (por. *oltarz Ojczyzny, altar' Otečestva*). Zakwestionowanie takiego traktowania ojczyzny nastąpiło w Polsce i w Rosji z podstaw religijnych, chrześcijańskich (w Polsce Norwid, w Rosji Czaadajew, Florowski, Tolstoj ze słynnym zdaniem wypowiedzianym w ramach krytyki oficjalnej Cerkwi, że „patriotyzm

— to ostatni azyl lajdaków”), a przedłużenie miało w myśli socjalistycznej (w Polsce J. J. Lipski).

11.10. W obu językach obserwujemy rozchodzenie się semantyki języka potocznego i dyskursu oficjalnego (politycznego i edukacyjnego). W języku potocznym rosyjskim *rodina* rozumiana jest w pierwszej kolejności jako kraj (nie państwo) urodzenia, podczas gdy w oficjalnych definicjach słownikowych wymienia się najpierw państwo i mówi się o byciu jego obywatelem (Lewicki 1993). Podobnie jest w języku polskim.

11.11. Zmianom zachodzącym w ostatnich latach towarzyszy w Polsce nowe hasło — *małej ojczyzny, ojczyzny lokalnej*. Równocześnie w obu językach następuje „intymizacja” stosunku ludzi do ojczyzny (Lewicki 1993, Kloskowska 1993).

11.12. Pewne elementy rosyjskiego pojmowania ojczyzny mają w Polsce swoje odpowiedniki nie w kulturze ogólnonarodowej, lecz ludowej. Dotyczy to np. sposobu uzasadniania koncepcji *ojczyzny-matki*: i w Rosji, i w polskim folklorze wiejskim, i literaturze chłopskiej (Bartmiński 1990) koncepcja ta jest refleksem archaicznego mitu ziemi-matki; w obiegu ogólnopolskim, zwłaszcza w dyskursie politycznym, porównanie ojczyzny z matką stanowi tylko środek retoryczny, sposób motywowania postaw patriotycznych.

Bibliografia

- Abramowicz M., 1993, *Partie-ojczyzna?*, [w:] *POWE*, s. 241–248.
- Antipenko L., Karnaušenko H., 1993, *Rodina glazami charkovskogo studenčestva*, [w:] *POWE*, s. 105–126.
- Bartmiński J., 1989, *Jak biegną drogi ojczyzny?* „Ethos” nr 5, s. 165–171.
- Bartmiński J., 1990, *Ojczyzna w pieśniach i wierszach chłopskich*, „Polska Sztuka Ludowa” nr 3.
- Bartmiński J., 1993a, *Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty*, [w:] *POWE*, s. 23–48.
- Bartmiński J., 1995, *Grandes et petites patries Européennes* [in:] *Identité(s) de l'Europe Centrale, publié sous la direction de Michel Masłowski*, Institut d'études slaves, Paris, s. 55–64.
- Bartmiński J., 1977, *Dom i świat — opozycja czy współdziałanie?*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, pod red. Grażyny Sawickiej, Szczecin.
- Bartmiński J., 1999, *Die nationale und universelle Elemente im polnischen patria Begriff »ojczyzna«*, [w:] *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas herausgegeben von Eva Behring, Ludwig Richter und Wolfgang F. Schwarz*, Stuttgart, s. 71–86.
- Bastian A., 1995, *Der Heimat-Begriff. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung in verschiedenen Funktionsbereichen der deutschen Sprache*, Tübingen.
- Cremer W., Klein A. (Gesamtkonzeption), 1990, *Heimat. Analysen, Themen, Perspektiven*. Bonn.

- Czernych P. Ja., 1993, *Istoriko-etimologičeskij slovar' sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva.
- Daum E., Schenk W., 1995, *Schulwörterbuch Russisch-Deutsch, Deutsch-Russisch*.
- Górski K., 1977, *Jak Mickiewicz nazywał swoją domową ojczyznę?*, [w:] Górski K., *Mickiewicz. Artyzm i język*, PWN, Warszawa, s. 152–158.
- Inglot M., Dynak W. (red.), 1985, *Motyw ojczyzny w liryce współczesnej*, Wrocław.
- Karolak I., 1993, *Patriotyzm*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, pod red. J. Bartmińskiego i M. Mazurkiewicz-Brzozowskiej, Lublin, s. 157–176.
- Kępiński A., 1990, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa–Kraków.
- Kłoskowska A., 1993, *Kraj do którego się wraca. Czym jest ojczyzna dla lubelskich studentów?*, [w:] *POWE*, s. 49–56.
- Kłoskowska A., 1991, *Kultura narodowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 1, Wrocław.
- Lewicki R., 1992, *Ojczyzna, patriotyzm, europejskość w świetle badań ankietowych wśród studentów Petersburga*, [w:] *Spoleczne skutki przekształceń gospodarczych i politycznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin, s. 54–58.
- Lewicki R., 1993, *Semantyka pojęcia ojczyzny i jego funkcjonowanie we współczesnym języku rosyjskim*, [w:] *POWE*, s. 83–91.
- Lipski J. J., 1981, *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy*, „Kultura” nr 409–1981, (przedruk Lipski J., *Tunika Nessosa*) 1992, Warszawa.
- Miłosz Cz., 1959, *Rodzinna Europa*, Paryż.
- Miłosz Cz., 1992, *Szukanie ojczyzny*, Kraków.
- Naumeyer M., *Heimat. Zu Geschichte und Begriff eines Phänomens*, Kiel 1992.
- Ossowski S., 1946/1984, *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, [w:] Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984 (oryginał opublikowany w r. 1946).
- Otwinowska B., 1980, *Ojczyzna Kochanowskiego*, „Poezja”.
- Ożegov S. L., Švedova N. Ju., 1995, *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka*, izd. 3., Moskva.
- Policastro P., 1993, *Patria, patriotyzm i lokalizm we Włoszech. Treści społeczne i patriotyczne*, [w:] *POWE*, s. 229–239.
- POWE 1993 — Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Praca zbiorowa pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 318.
- Sajewicz M., 1993, *Wyobrażenie „małej ojczyzny” w białoruskojęzycznych wspólnotach wiejskich na Białostocczyźnie*, [w:] *POWE*, s. 127–139.
- Sandomirskaja I., 1996, *Idioma i kultura: v poiskach obščego osnovanija*. „Etnolingwistyka” 8, Lublin, s. 9–23.
- Sandomirskaja I., 1997, *Rodina — otečestvo — otčizna v diskursivnych praktikach sovremennogo russkogo jazyka* (mps, w druku).
- SSRLJ — *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka AN SSSR 1950–1965*, Moskva–Leningrad.
- Šanskij N. M., Ivanov V. V., Šanskaja T. V., 1975, *Kratkij etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Moskva.
- Telija V., 1996a, *Russkaja frazeologia. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokulturolo-gičeskij aspekty*, Moskva.
- Telija V., 1996b, *Rodina, otečestvo, otčizna* (mps, Uppsala).

- Telija V., 1998, *Frazeologizmy-idiomy jako stereotypy kultury*, [w:] „Język a kultura”, t. XII, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego, Wrocław, s. 160–168.
- Telia V., Bragina N., Oparina E., Sandomirskaja I., 1994, *Collocations: Denominative and Cognitive Aspects*, [w:] EURALEX-94, Proceedings, Amsterdam.
- Tolstoj N. I., 1993, *Etničeskoe samopoznanie i samosoznanie Nestora Letopisca, avtora „Povesti vremennyh let”*, [w:] *POWE*, s. 67–75.
- Tołstaja S. N., 1993, *Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej*, [w:] *POWE*, s. 17–22.
- Wandruszka M., 1990, *Die europäische Sprachengemeinschaft*, Tübingen.
- Wierzbicka A., 1990, *Język i naród. Polski los i rosyjska sud’ba*, „Teksty Drugie” nr 4, s. 5–30.
- Wierzbicka A., 1995, *Lexicon as a key to history, culture and society. ‘Homeland’ and ‘fatherland’ in German, Polish and Russian*, [in:] René Dirven and Johan Vanparys (eds.), *Current Approaches to the Lexicon*, Peter Lang, s. 103–155 (polski przekład M. Abramowicza pt. *Słownik kluczem do historii i kultury. «Ojczyzna» w językach niemieckim, polskim i rosyjskim*, w książce A. Wierzbickiej *Język, umysł, kultura*. Wybór prac pod red. J. Bartmińskiego, Warszawa 1999, Wyd. Naukowe PWN SA, s. 450–489).
- Zasorina L. A., 1977, *Častotnyj slovar’ russkogo jazyka*, Moskwa.

MOTHERLAND IN THE POLISH AND RUSSIAN LINGUISTIC PICTURES OF THE WORLD

The authors present the first part of a contrastive Polish-Russian analysis of the concept expressed in English alternatively as homeland, motherland, mother country, or fatherland. They assume that in specific languages there is a variable development of this European concept, derived from Latin *patria*. The development is linked with the concept’s position in the ‘conceptual sphere’ (Lichaczew’s term), which contributes to the national (Polish, Russian) linguistic picture of the world.

The Polish lexeme *ojczyzna* is characterized by a rich multidimensional base content (the spatial, social, cultural, institutional dimensions), profiled at the level of social discourse, which results in expressions like *ojczyzna domowa* (lit. ‘home motherland’), *ojczyzna lokalna* (‘local motherland’), *ojczyzna regionalna* (‘regional motherland’), *mala ojczyzna* (‘little motherland’), *ojczyzna narodowa* (‘national motherland’), or *ojczyzna publiczna* (‘public motherland’).

The Polish word has three Russian counterparts: *rodina*, *otechestvo* and *otchizna*. *Rodina* refers to a space tamed by people as individuals and as a nation, in *otechestvo* the institutional state dimension is dominant, whereas *otchizna*, a borrowing from Polish, refers to national historical and cultural heritage. The latter is the closest Russian equivalent to the Polish *ojczyzna*, as they are both associated with the Slavonic myth of mother-earth and the prototype of the home as one’s place of origin.

The cultural dimension in Polish and the state dimension in Russian are dominant in the semantic field (‘conceptual sphere’) of homeland/motherland, the difference resulting from different histories of the two nations.